

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:26.05.2020 ✓Accepted/Kabul:21.06.2020

DOI: 10.30794/pausbed.742805

Araştırma Makalesi/ Research Article

Nalçacıgil Çopur, E. (2021). "Ümmî Sinan Divanı Perspektifinden Tasavvuf" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 42, Denizli, s. 44-63.

ÜMMÎ SİNAN DİVANI PERSPEKTİFİNDEN TASAVVUF

Emel NALÇACIGİL ÇOPUR*

Özet

Zengin terim, mecaz, alegori dünyasına sahip tasavvuf klasik Türk edebiyatının beslendiği ana kaynaklardandır. Mutasavvıf şairlerin hislerini ifade etmesinde kullandıkları terimler klasik Türk edebiyatının evrensel dili olmuştur. Terimler klasik edebiyatta teşbih, istiare, telmih sanatlarıyla kullanılmış, edebiyatın mana derinliğine ulaşmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla mutasavvıf şairlerin divanları oldukça önemlidir. Bunlardan biri de XVII. yy. mutasavvıf şairi Ümmî Sinan Divanı'dır. Divanı'nda şair kendisini aşk dalgıcı, yüreği yaralı, Mansûr'u seyreden olarak betimleyerek teşbih, telmih sanatlarını gerçekleştirmiştir. Ayrıca şair vahdet-i vücud anlayışı, aşk, âşık, bahr, mevc, dürr gibi eşya ve kâinatla ilgili tefekkür bakışını sembolik ifadelerle yansıtmıştır. Makalede aruzla yazılan 145 manzumenin taranması neticesinde elde edilen şiirlerden yola çıkarak; tasavvufi istilâhlar, sûfilerin makâm ve hâlleri incelenmiştir. Makalede incelenen konular şeriatla hakikat ilimlerinin uzlaştırıcısı kabul edilen tasavvuf ilmine ait Kuşeyrî'nin Risâlesi temel alınarak yapılmıştır. Ümmî Sinan Divanı'ndan hareketle tasavvuf görüşünün klasik Türk edebiyatına katkılarını, eserde hangi benzetme ve hayallerin yer aldığını belirleyerek alan çalışmalarına katkı sağlayacağımızı düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Klasik Türk edebiyatı, Divan, Ümmî Sinan, Tasavvuf.*

SUFISM FROM THE PERSPECTIVE OF ÜMMÎ SİNAN'S DİVAN

Abstract

Sufism, which has a rich world of term, metaphor, allegory, is one of the main sources where classical Turkish literature is fed. The terms used by the Sufi poets to express their feelings have been the universal language of classical Turkish literature. The terms have been used in classical literature with the arts of simile, metaphor, and allusion and have been instrumental in reaching the depth of meaning. Therefore, the divans of Sufi poets are significant. One of them is the divan of Sufi poet Ümmî Sinan of XVII. century. In his Divan, Ümmî Sinan describes himself as a love-diver, who is heart-wounded and watching Mansûr, and performs the arts of smile and reference. The poet also reflects his understanding of the unity of existence and his view of contemplation of love, lover, sea, waves, pearl, or the universe with symbolic expressions. Sufi terms and the levels and states of Sufis have been scrutinized in the article based on the poems obtained as a result of scanning 145 poems written in prosody. The topics were examined via the Kuşeyrî's Risale, which is accepted as a work bringing together sharia and sciences of truth. Overall, through Ümmî Sinan's Divan, the article is thought to contribute to the field studies by identifying the contribution of Sufism to the classical Turkish literature and which metaphors and dreams are included in the work.

Keywords: *Classical Turkish literature, Ottoman poetry, Ümmî Sinan, Sufism.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi, ANTALYA.
e-posta: emel_copur@yahoo.com (orcid.org/0000-0003-3395-1286)

1.Giriş

Tasavvuf, klasik Türk edebiyatının beslendiği ana kaynaklardandır. Bu sebeple klasik Türk edebiyatında tasavvufun genel çerçevesini yansıtan çeşitli çalışma ve araştırmalar yapılmıştır (Levend, 1971: 159-194; Üstüner, 2008: 271-294). Tasavvuf belli bir disiplin çerçevesinde yaşanan bir yaşam şekli olması sebebiyle mutasavvıf şairlerin divanları içten duyguların yansımasıdır. Klasik Türk edebiyatında samimi hislerini eserlerinde dile getiren mutasavvıf şairler ve onların eserleri doğrultusunda tasavvufi görüşün bazı ilkelerini araştıran çalışmalar da bulunmaktadır (Ceyhan, 2011: 141-166; Erkal, 2014: 215-234; Karaduman, 2017: 35-54).

Tasavvuf kelimesinin nasıl türediği üzerinde farklı yorumlar bulunmakla beraber yazıda incelenen tasavvufi görüşün kökeni İslâm'a dayanmaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra zamanla meydana gelen bid'atlara karşı Ehl-i sünnete mensup elitlerin her an Allah ile birlikte olma, dünyalık metalara fazla önem vermeden ebedî âlemi unutmama gayretlerine VIII. yüzyıldan itibaren tasavvuf ismi verilmiştir. Ayrıca kökeni sūfî ve dinî hükümlere aşırı özen gösteren kişileri vasıflandıran âbid, zâhid kelimeleriyle de bağlantılıdır. Mütevasıfî âbid ve zâhidlerin yün elbise giymeleri neticesinde onlara sūfî denilmiş, sūf kelimesinden yün giydi anlamında tasavvefi fiilinin mastarı olarak tasavvuf kullanılmıştır. Bu yolu ilke edinenlere de sūfî, ehl-i tasavvuf veya mutasavvıf ismi verilmiştir (Öngören, 2011: 40/119).

Tasavvufi görüş tam anlamıyla Kur'ân'ı yaşayan Hz. Peygamber'in hareketleri ve sözleri üzerine kurulan, kalbi mâsivadan uzaklaştırmadır. Bu şekilde vücuda getirilen tasavvufi görüş İslâm'dan önceki dönemlerde vuku bulan tasavvuf felsefesinden ayrılarak Kur'ân'ın zenginliği ile klasik Türk edebiyatını beslemiştir. Nitekim temeli muhabbetullâh ve mehâfetullâha dayanan tasavvufi görüş kaynağını Kur'ân-ı Kerim'de kalplerin ancak Allah'ı anarak huzura kavuşacağını (Ra'd, 13/28) ve Allah'ın huzuruna kalb-i selimle çıkmanın uhrevî kurtuluş olduğunu (Ahzâb, 33/41) bildiren ayetlerden almaktadır. Diğer yandan müminlerin dünya hayatının geçiciliğine aldanmamaları, ahirete ve manevî değerlere öncelik verilmesini beyan eden ayetlerin de (Bakara, 2/200; Âl-i İmrân, 3/145; Nisâ, 4/77; Hûd, 11/15-16; Ânkebût, 29/64; Şûrâ, 42/20) tasavvufun gayesini oluşturduğu cumhurun ortak görüşüdür (Öngören, 2011: 40/119).

Kaynağı ve gayesi Kur'ân üzerine kurulan tasavvuf görüşünü benimseyen sūfîler zamanla hislerini kendi aralarında ilâhî sırların anlaşılmasını kolaylaştırmak, onları ehl-i sūfî olmayan kimselerden gizlemek için remizli ifadeler kullanmaya başlamışlardır (Ceyhan, 2007: 34/559). Böylece tasavvuf, mutasavvıf şairlerin divanlarında gerçek duyuş ve hissedişlerle asırlar boyu unutulmaz söyleyişlere vesile olmuştur.

Zengin muhtevasını, üstün belâgatını İslâm'dan alan tasavvufi görüş çeşitli terim, mecaz ve alegorilerin kaynağı olarak klasik Türk edebiyatına ziyadesiyle ilham vermiş, onun mana derinliğine ulaşmasını sağlamıştır. Nitekim mutasavvıf şairlerin eserlerinde kendilerini su gibi çağıldayan, kudretten nişan denizde aşk dalgıç veya inci olarak görmeleri; tevâcüd-vecd-vücûd gibi tasavvufi istilahlardan neticesinde klasik Türk edebiyatında gerçekleştirilen teşbih sanatıdır. Ayrıca kadehin dudakla ilgisi sebebiyle klasik edebiyatta sūfînin ilâhî aşka ulaşmasına vesile olan yolu/irfanı, aklı örten kadehteki şarap Cemâl sıfatlarına mazhar olan mest haldeki âşığın remizlerle ifade edilmesidir (Uludağ, 2005: 201, 327).

Klasik Türk şiirinin ana kaynaklarından olan tasavvufi görüş; istilahları, sūfîlerin makâm ve hâllerinin dile getirilmesini sağlayan ibarelerle bu edebiyatı zenginleştirmiş, onun mana derinliğine ulaşmasını sağlamıştır. Bu sebeple makale bugüne kadar Divanı'nın Türkçeye kazandırılması, bazı şiirlerinin izah edilmesi (Tatcı ve Kurnaz, 1998) dışında tasavvufi istilahlardan, sūfîlerin makam ve hâlleri doğrultusunda ele alınmamış olan mutasavvıf şair Ümmî Sinan Divanı'nda tasavvuftur.

Çalışmada mezkûr Divan üzerinden ele alınan tasavvuf görüşü, tasavvufu şeriata yaklaştıran, kendisinden sonra Gazâlî gibi âlimlere de ilham veren Kuşeyrî Risâlesi temel alınarak yapılmıştır. Yazıda bir tekke şeyhi olan Ümmî Sinan'ın tasavvufi açıdan içsel yolculuğunu yansıttığı aruzla kaleme alınmış 145 manzumenin fişlenmesinden yola çıkılarak Kuşeyrî Risâlesi'nde bildirilen tasavvufi istilahlardan ile sūfîlerin makâm ve hâlleri incelenmiştir. Bu incelemede makale iki bölüme ayrılmıştır. Ümmî Sinan Divanı'nda fişlenen manzumeler neticesinde makalenin ilk bölümünde tasavvufi istilahlardan, ikinci bölümde ise sūfîlerin makâm ve hâlleri Kuşeyrî Risâlesi'ndeki sırasıyla ele alınmıştır. Amacımız şiirlerinden bazıları bestelenmiş, duru Türkçe ile yüreklere seslenen Ümmî Sinan Divanı'ndan yola çıkarak klasik Türk edebiyatında tasavvufi istilahlardan ile sūfîlerin makâm ve hâllerinin bu edebiyatta çeşitli mecaz, alegorilerin oluşmasına vesile olduğu üzerinde durmak, bu alan hakkında bilgileri paylaşmaktır.

XVII. yy. mutasavvıf şairi Ümmî Sinan mahlasıyla şiirler yazan şairin asıl adı Yusuf'tur. Ümmî Sinan Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğmuş ve hayatını burada geçirmiştir. Şairin Türk edebiyatında meşhur eseri Divanı'dır. Divan'da Sinan Ümmî mahlasıyla da okuyucularına kendisini tanıtmaktadır (Bilgin, 2012: 42/310).

Celâl ve cemâl gibi karşıt kavramlarla Hakk'ın bilinmesini savunan, mutasavvıf şair Niyâz-ı Mısırî adındaki bir sûfi Ümmî Sinan'a intisap etmiş, ondan seyrisülûkünü tamamlamıştır. Zamanın tanınmış mutasavvıf şairi Niyâz-ı Mısırî'nin ötesinde Halvetiyye'nin Ahmediyye kolunun kurucusu Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin'in halifelerinden olan Abdülvehhâb'ın Ümmî Sinan'ın halifesi Eroğlu Nuri'ye intisap ederek hilâfet alması şairin şöhretinin İstanbul'a kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bu olaylar neticesinde ünü yayılan Ümmî Sinan'ın devlet ricâlinin isteği üzerine oğullarından birini halifesi Niyâz-ı Mısırî ile İstanbul'a gönderdiği rivâyet edilmektedir. Ayrıca Ümmî Sinan Şeyh Muslihuddin Mustafa Uşşâkî, Gülaboğlu Mehmed Askerî, Uşaklı Ahmed Matlaî, Çavdaroğlu Müftî Derviş gibi mutasavvıf şairlerin de şeyhidir. Halifelerinin kâmil bir müşit, zamanın kutbu gibi övgülere mazhar olan Ümmî Sinan, Antalya'da Elmalı ilçesinin ötesinde Anadolu'da çeşitli kentlerde de sevilen, ilahilerinden bazıları çeşitli mecmualarda yayımlanan, şiirleri herkes tarafından sevilen, bir kısmı bestelenen bir şairdir. Ümmî Sinan'ın Divanı'nın dışında yedi bölümden oluşan, devriye türünde Kutbü'l-meânî isminde bir eseri daha bulunmaktadır. Şairin Divanı yedi nüsha olup bunlardan biri henüz ele geçmemiştir. Ümmî Sinan Divanı'nı günümüz Türkçesine kazandıran Azmi Bilgin'dir. ¹Yazıda örnek alınan manzumeler bu çalışmadan alınmıştır. Makalede örnek verilen manzume sonlarında parantez içinde verilen rakamların ilki ilgili manzumenin şiir, ikinci rakam beyit numarasını göstermektedir. Ayet mealleri ise Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları'na aittir.

2. Tasavvufî İstihlalar

2.1. Tevâcüd-Vecd-Vücûd

Tevâcüd; sâlikin bir çeşit irâdeyle vecdi yani mânevî heyecanı davet etmesi, onda vecd hâlinin başlaması demektir. Tevâcüden sonra gelen vecd; sâlikin kalbine tesadüf eden, onu kendinden geçiren hadisedir. Vücûd ise vecd hâlinin yükselenlerin ulaştığı mertebedir. Bu hâlde kul Allah ile hemhâl olur. Ebu Ali Dekkâk, birbirini zincirleme izleyen bu tasavvufî istihlaları deniz teşbihiyle ilişkilendirmiştir. Denizi görme olayını istihlaların ilki tevâcüde, gemiye binme vecde, denize açılmayı da vücûda benzetmiştir (Kuşeyrî, 2019: 156). Bu bilgilerin yanında tasavvufî görüş; varlığın tekliği, yaratılanların mutlak vücûd sahibi Allah Teâlâ'dan nişân olduğu, çokluğun görünürde kaldığı fikri üzerine kuruludur. Bu sebeple mutasavvıf şairler bu hususu deniz örneği ile anlatmışlardır (Uludağ, 2005: 64).

Aşağıdaki beyitte gece gündüz her zaman su gibi çağlayan Ümmî Sinan, Cenab-ı Hakk'ın zatına erişip her dem umman olmayı niyaz etmektedir:

Su gibi çağladuğumdan her zamân leyl ü nehâr

Bahr-ı Zâtına irüp 'ummân olam her dem senün (92/5)

Deniz sonsuzluğu ifade etmesi sebebiyle Allah'ın sonsuz kudretinden nişandır. Kâinatın her an oluşum içinde bulunması, yaratılanların çokluğu ve birbirinden ayrı özellikleri insanı şaşkırtır. İnsan bu şaşkınlıkla suya kanmak isteyen gibi bunların yaratıcısını görmek, tanımak ister. Böylece gönlünün suya doyacağını düşünür. Ancak meram edilen talebin çok ulvî olması sebebiyle insan bir noktadan sonra çaresizliğini anlar. Bu bağlamda sonsuz kudrete vâkıf olmak isteyenler tıpkı denize dalan ancak belli ölçüde kudrete ulaşanların şaşkınlığı içinde kıvranırlar.

Aşağıdaki beytinde şair, hüner sahibi kişilere seslenir. Aşk denizinin dalgıç olanların susamış olduklarını, bu kişilerin denizde susuzluk çekilmesi gibi bir damla su bulamadıklarını, bu konuda acizliklerini anlatır:

Kim ki bu 'aşk bahrının gavnâsıdır ey pür-hüner

Teşnedür kim sanki hergiz bulmadı bir katre âb (15/3)

Ümmî Sinan, şeriat kapısında evliya olanları hakikat denizinin özünün sözcüleri olarak yorumlamaktadır:

Anla sırdan kim şerî'at kapısında evliyâ

¹ Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. (2017). Ümmî Sinan Divanı. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>.

Şöyle bil kân-ı hakikat bahrının güftâridur (33/4)

Belirli disiplin çerçevesinde bir öğretim metodu olan tasavvufta şüphesiz tüm ıstılah ve makâmlar sâlikin çalışması üzerine kurulmuştur. Tasavvuf ilminde tevhidin sırlarının heyecanına kapılan sâlik, sonsuz kudret sembolü ummânda oynamanın mutluluğunu yaşar. Tekke şeyhi Ümmî Sinan, bu duruma talip olanları davet eder. Âşıkların hâlet-i rûhiyelerini de betimler:

Bu tevhidin müsemâsın taleb kılan bugün gelsün

'Âşıklar taliban oynar 'ummânımız eksik degül (97/7)

Tasavvufî manada mevc; vahdet denizinin dalgaları, dür; vahdetin sırrına vâkıf olan insan-ı kâmil, bahr; kudrete kinâye ile Hakk'ın sonsuz sıfat ve zat makâmı anlamına gelmektedir (Uludağ, 2005: 246, 112, 64).

Ümmî Sinan durmayan mutlak varlığın dalgalarının yüz bin insan-ı kâmilî taşraya attığını söylerken kalbinin Hakk'ın sonsuz sıfat ve zat makâmında olduğunu anlatır:

Mevc turmaz sad hezârân dürleri taşra atar

Gör vücûdum katresini bahr-ı 'ummândur benüm (103/9)

2.2.Zevk-Şirb

Zevk ve şirb sûfilerin dillerinden eksik etmedikleri ıstılah olup onlar bunlarla içlerine doğan hususları anlatırlar. Zevk sûfilerin amellerindeki safvet neticesinde manaların zevkini tatmaları hâlidir. Bir üst makâma yükselmeleri de şirb terimine karşılık gelmektedir. Şirb sahibi sûfî tam mest halindedir. Sûfinin mest durumuna tasavvufta sekr hâli denilir. Sekr kendini kaybedercesine ilâhî aşka dalan vecd sahiplerine özel durumdur. Cemâl tecellisini, kemâl sıfatlarını temaşa eden sûfî, sekr haline erer. Ruhu neşelenir, kalbi aşkla dolar (Kuşeyrî, 2019: 164-165). Bu durum kalben temizlenen sûfiye Allah'ın insanların ruhlarını yarattıktan sonra onlara *elestu bi rabbikum/ben sizin Rabbiniz değil miyim?* olayını hatırlatır (A'râf, 7/172). O anda aklıyla Cenab-ı Hakk'ın Rablığına dair delilleri görüp şahitlik ettiği anın sarhoşluğu gibi vecde ulaşan sûfî de kendini kaybeder. Aşkın kuvveti ölçüsünde mest olan sûfî sürekli içmek, şaraba doymak, kanıp sarhoş olmak ister. Sûfilerin kuvvetli aşk iştiaqları aşkın insanın aklını örten sarhoş edici gücünden hareketle klasik Türk edebiyatında kadeh, meyhane, sâkî gibi kelimelerin ilâhî aşkı ifade etmede kullanılan remizler olmasını sağlamıştır (Kuşeyrî, 2019: 166). Sûfilerdeki aşk şevkinden doğan bu hususun mazharı da Kur'ân-ı Kerîm'e dayanmaktadır. Nitekim sûfilerin bu istekleri Allah Teâlâ'nın Kitab'da on yedi ayette cennete girmeyi hak eden kullarına kadehlerde içeni sarhoş etmeyen, tadı ve kokusu hoş, görünümü de harika içecekler yarattığını beyan etmesinden kaynaklanmaktadır (Sâffât, 37/45-46; Zuhur, 43/71; Vâkı'a, 56/17-21; İnsân, 76/15; Nebe', 78/31-34; Gâşiye, 88/13-16).

Ümmî Sinan, aşk kadehini içtiğinden beri aşkın varlığının her zerresine işlediğini yani mest olduğunu anlatır. Çünkü o aşk kadehini içerek sırlar âleminde Hakk'a ermiştir. Ardından ezelde elest bezminde kurulan meyhanede aşkın elinden o şarabı içenlerin Hakk'a ulaştığını bildirir. Böylece klasik Türk edebiyatında A'râf suresi 172. ayetten esinlenerek oluşturulan bezm-i *elest* ibaresi ile kısmî iktibas yapar:

Nûş idelden câm-ı 'aşkı cânımız mestânedür

İrdügi esrârı sırrın 'âlemi rahmânedür

Ol şarâbı kim bugün 'aşkın elinden içdi cân

Tâ ezel bezm-i elestin kurduğı meyhânedür (32/1-2)

Mana derinliğine sahip klasik Türk edebiyatında kadeh, karîne-i mânia ile Allah'a ulaşmak isteyen kişinin şevkidir (Uludağ, 2005: 201). Aşk derdinin yudumundan bir kadeh içen Ümmî Sinan bu içkinin tesirinden âh edip hasret ateşinde yandığını anlatır. Böylece okuyucusuna gönlünde ilâhî aşkın coştüğünü haber verir:

Derd-i 'aşkın cür'asından bir kadah nûş eyledüm

Anun için âh idüp hasret odına yanaram (101/5)

Klasik Türk edebiyatında eski alfabedeki sesler dahi sevgiliye ait teşbih unsurlarıdır. Bu seslerden elif ile Allah'ın birliği kastedilir. Güzel he sesi de şekil itibarıyla göze benzetilerek sevgilinin âşığı etkileyen nazarına istiareddir (Erdoğan Taş, 2018: 59).

Neyleyem redifli gazelinde Ümmî Sinan aşkla avare başının hoş olduğunu dile getirir. Aşk elinden bir kadeh içtiğinden beri aşî âh ve efgândır. Dolayısıyla şair, sûfilik âleminde Cenab-ı Hakk'ın tecellisine mazhar olduğu için Sevgilinin mükemmelliğine dayanamayıp âh ettiğinden dem vurur:

Ey dirîgâ yine benüm oldı işim neyleyem

'Aşk-ıla hoş oldı bu âvâre başım neyleyem

Nûş idelden câmını 'aşkın elinden bir kadeh

Âh u efgân oldı etmeg-ile aşım neyleyem (104/1-2)

Klasik Türk edebiyatında sâkî, ihtiraşlardan uzak aşk ve şevk yeri meyhanede aşk şarabını; insanı maddî âlemin sıkıntılarından kurtaran, onu edebî varlık makâmına ulaştırmaya vesile olan içki dağıtıcısıdır (Canım, 2009: 36/13). Klasik Türk edebiyatında sâkî özellikle Hızır'a benzer, içki hazırlar, herkesin gönlünü alır, meclisin neşe kaynağıdır (Pala, 2004: 387). Ümmî Sinan benüm redifli gazelinde bizlere adeta otobiyografik bilgiler vermektedir. Tenasüp sanatını gerçekleştirdiği gazelinde şair sâkî olduğunu bildirir. Aşk elinden sunduğunun dert ehli âşıkların derdine derman olduğunu söyler. Çünkü içtiği vuslat kaynağının şerbetidir. Bu sebeple o kadar âşik sohbetinde mest ve hayran olmuştur:

Sâkiyem meydâna girdim 'aşk elinden sunduğum

Ehl-i derd 'âşıkların derdine dermândur benüm

'Ayn-ı vuslat şerbetidür kim benüm nûş itdigim

Anca 'âşik sohbetinde mest ü hayrândur benüm (103/7-8)

2.3.Mahv

Mahv anlamı doğrultusunda tasavvufî istilahta da alışılan tüm huyları ortadan kaldırmak demektir. Mahvın hakikati Kur'ân-ı Kerîm'in bildirdiği üzere ilâhî kudretten sudür eder (Ra'd, 13/39). Böylece mahv Allah Teâlâ'nın âriflerin kalbinden zatından başka düşünceleri yok etmesi şeklinde açıklanmıştır (Uludağ, 2005: 167). Ümmî Sinan Allah'tan başka düşüncelerin kendisinden mahvolduğunu irâde makâmına işaretle bu duruma azmederek kanat açtığını ifade eder. Sırrının remzinden ilhamla Vahdet deryasının sırrına erişmede kuş olmak istediğini bildirir:

Sırrımın remzinden aldum 'azm idüp açar kanad

Mahv u garkın sırrına irmekte kuş olmak diler (36/6)

Klasik Türk edebiyatı, beslendiği kaynaklar neticesinde insanlığın merak ettiği konulara ışık tutar. Bu konulardan biri de yaratılış olayıdır. Yüce Allah bir kutsî hadiste **Ben gizli bir hazine idim. Bilinmek istedim ve halkı (varlık âlemlerini ve insanı) yarattım.** buyurmaktadır (Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/132). Ayrıca tasavvuf görüşünde Cenab-ı Hakk'ın kulun hâli nispetinde onu mahv makâmına ulaştırdığı bildirilir. Bu durumda Yüce Allah bazı kullarına zatında mahv; fâni olma hâlini irade ettiğinde arada hiçbir varlık kalmaz, sadece ikram sahibi, bâkî Yüce Allah (Rahmân, 55/27) kalır (Uludağ, 2005: 167). Ümmî Sinan varlığını Cenab-ı Hakk'ın zatında mahvetmeye layık sadık insanlarla zatı arasında başkasının kalmadığını *küntü kenzen/gizli bir hazine idim* kutsî hadisine lafzen iktibas yaparak anlatır:

Küllî varlık mahv oluncağ gayrı kalmaz arada

Küntü kenze mazhar olur sâdik-ı merdâneler (39/4)

Aşağıdaki beyitte dilinde zikir, kalbinde Yüce Allah'ın fikri olduğunu söyleyen Ümmî Sinan varlığının ortadan kalkarak kendisini Cenab-ı Hakk'ın ummanı sıfatıyla tanıtır:

Dilimdedür zikr ü adı kalbimdedür fikr ü dâdı

Varlığım ol mahv eyledi 'ummâniyam 'ummâniyam (112/2)

3.Sûfilerin Makâm ve Halleri

3.1.Halvet-Uzlet

Uzlet, halktan ayrı yaşamayı tercih etmek anlamında tasavvufta sûfilerin hâlini bildiren ibaredir. Halvet ise yalnızlığı tercih eden sûfinin sıfatıdır (Kuşeyrî, 2019: 197-198). Günahlardan korunmak, nefsi terbiye etmek amacıyla birçok dinî gelenekte söz konusu olan halvetin önemine dikkat çeken mutasavvıflar, Hz. Peygamber'in Hira mağarasında inzivaya çekilmesinin tasavvufta dayanak noktası olduğunu belirtirler. VIII. yüzyıldan sonra âbidler, zâhidler ve sûfiler halvetin gerekliliğine inanmalarına rağmen tamamen halktan kopuk yaşam sürmeden "zâhirde halk ile bâtında Hak ile olma" anlayışının doğruluğuna inanmışlardır. Bu doğrultuda sûfiler zaman zaman halka karışarak yerleşim yerlerinin uzağında sade barınaklarda veya evlerinin bir köşesinde rahat ibadet edecekleri mekânlarda da kendilerini uzlete çekmişlerdir. Özellikle X. asırdan itibaren sistemleşme sürecine girilerek bir şeyhin rehberliğinde çilehane veya halvethanede erbaîn çıkararak da uzlet hayatı gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Uludağ, 1997: 15/386). Çilehanelerde erbaine girmek, erbaîn çıkarmak olarak adlandırılan düzenli uzlet uygulaması Arapça erbaîn sayısından gelmektedir. Hz. Musa'nın Tûr dağındaki mikâtının (Bakara, 2/51) tamamlandığı ve Hz. Âdem'in çamurunun kırk gün yoğrulmasını bildiren sayı olması sebebiyle kırk, İslâmî literatürde özel bir önem teşkil etmektedir (Uludağ ve Eraydın, 1995: 270). Kırk günlük halvet aşkıyla uzlet bekleyen Ümmî Sinan, ilim ve irfan ikliminde dolaşıp sırlara vakıf olduğunu anlatır:

Erba'în-i halvetin 'aşkında 'uzlet bekleyüp

'İlm ü 'irfân iklimin seyrân iden sırdânîyüz (73/9)

Aşağıdaki beyitte kendisinin şöhret ve ün sahibi olmadığını bildiren Ümmî Sinan, kendisini her zaman dost eşliğinde insanlardan ayrı kalarak uzlet ehli olarak tanıtır:

Şöhret ü nâm sâhibidür anlaman Ümmî Sinân

Dem-be-dem dost eşiginde nâsdan 'uzlet ehliyem (102/11)

3.2.Takvâ

Saygı göstermek, korunmak, dindar olmak, itaat etmek, korkmak anlamlarına gelen takvâ Kur'ân-ı Kerim'de on yedi ayette beyan edilen İslâm'ın emridir (Uludağ, 2010: 39/484). Ayetlerden öğrendiğimiz bilgiler doğrultusunda takvâ; nefsi düzgün şekillendirip onu kötülüklerden arındırma demektir. Bu şekilde nefislerini geliştirme yeteneği gösteren kişilerin kurtuluşa erecekleri bildirilir (Şems, 91/7-9). Böylece insan nefisini kirleten küfür, kötü duygular ve ahlâk dışı kabul edilen tüm duygulardan temizlenmeyi başardığı zaman diğer deyişle Allah'ın emirlerine uygun yaşamayı öğrendiği takdirde kalben temizlenecek ve çevresine de faydalı olacaktır. Çünkü İslâm bireylerden oluşan toplumların refah ve saadetleri üzerine kurulmuş sosyal bir dindir. Ümmî Sinan aşağıdaki beytinde takvânın fetvasının; Allah'tan başkasına dönmemek, O'ndan kaçmamak olduğunu açıkça söyler. Böylece insanın yaratılış amacı doğrultusunda tekrar Hakk'a rücu edeceğini bilerek öncelikle kendisi genelde de çevresine faydalı olabilmesi için Yaratıcısından kaçmaması gerektiğini dile getirir, istihfâm sanatını gerçekleştirir:

Bil ki fetvanın nedür takvâsı anlan 'ayân

Gayr-ı Hakka devr idüp Hûdan dönüp kaçmak nedür (47/6)

Klasik Türk edebiyatında zühd; kendini sadece ibadete veren, dünyalık işlere aldırış etmeyen kişi olarak özellikle dinî manzumelerde sıklıkla geçen tiptir. Tasavvufî görüşte de gaye kalbin dünya metalarından temizlenmesi, Yüce Allah'ın rızasına erişmek, O'nda bekâ bulmaktır. Ayrıca eski Türk edebiyatında kısaca Mansur ismiyle bilinen İranlı sûfî (857-922) de şiirlere sık sık konu edilen kişidir. Tasavvuf yoluna genç yaşta giren Mansur, kısa sürede ilerleyince fenâ-fi'llâha; kesintisiz bir vecd ve coşkunluk hâliyle Allah'ın varlığında yok olma durumuna erişmiştir. Klasik Türk edebiyatında Mansur, özellikle fenâ-fi'llâha ulaştığı zaman "Ene'l-Hakk; Ben Hakkım." sözüyle manzumelerde zikredilir (Pala, 2004: 151, 185). Mana derinliğine sahip klasik Türk edebiyatında bu bilgilerin yanında mey; şarap âşıkları İlahî aşkın menbainâ ulaştırılan bir vesiledir. Şarap gibi yudum yudum İlahî aşkı, tecellileri için sûfî o anda ihtiyâr sahibi değildir. Onun söyledikleri nefsinin takvâ üzerine eğittikten sonra ilim ve ahlâka dair kerâmet denilen sözlerdir (Kuşeyrî, 2019: 434). Şairimiz zühd ve takvâ menziline geçen canın veda ettiğini bildirir. Bu kişilerin vardıkları kapının Ene'l-Hak, söyleyenin ise İlahî aşka götüren öz olduğunu telmihle anlatır:

Zühd ü takvâ menzilinden geçdi cân eyler vedâ'

Vardığı dâr [ol] ene'l-hak söyleyen meydânedür (32/7)

3.3. Havf-recâ

Tasavvufta makâm olan havf ile haşyetullâh Allah korkusu kastedilmektedir. Kuşeyrî'ye göre havf müminin geleceğe dair arzu ettiğini elde edememekten ileri gelen kalbindeki hüzdür. Nitekim mümin elest bezminde (A'râf, 7/172) Yüce Allah'a verdiği kulluk sözünü lâyıkıyla yerine getiremeyeceğinden dolayı korkar. Ahirete de Cenab-ı Hakk'ın didarına nail olamayacağını düşünmek mümini korkutur. Böylece korku düşen kalpte şehvet ve nefsanî arzular silinir (Kuşeyrî, 2019: 216).

Diğer tasavvufî makâm recâ da geleceğe dair olup Yüce Allah'ın rahmetinden ümit kesilmemesini (Zümer, 39/53) emreden ayet doğrultusunda emel, ümit, Cenab-ı Hakk'ın fazlına, keremine ve rahmetine dayanmak anlamındadır. Kalpte haşyetullâh ile beraber bulunması istenen duygudur. Çünkü kalbini havf ile temizleyen sâlik, Allah'ın didarını isteyenlere tayin edilen zamanın geleceğini müjdeleyen ayet neticesinde (Ankebût, 29/5) ümit içinde yaşar (Kuşeyrî, 2019: 222).

Ümmî Sinan, aşağıdaki beyitte havf ve recâ havuzuna gizli nehrin akıp gittiğini söyler. Yüce Allah'ın rahmetinden zerrece şüphesi kalmadığını böylece Vâhid olan Cenab-ı Hakk'ın güleni olduğunu anlatır:

Havf u recânın havzına nehr-i nihân oldı revân

Kalmadı şekkim zerrece ol Vâhidin handâniyam (105/9)

Tasavvufta havf makâmının dayanağı Kur'ân-ı Kerîm'de yalnız Allah Teâlâ'dan korkulmasını emreden ayetlere dayanmaktadır (Bakara, 2/40; Nahl, 16/51). Ümmî Sinan Hakkın bâbını redifli gazelinde kimseden korkulmamasını, vefa beklenilmemesini ve gayreti bırakmadan Hakk'ın kapısının beklenilmesini öğütler. İlgili ayetlere de tedâide bulunur:

Kimseden havf eyleyüp hiç kimseden umma vefâ

Gayretinden fârig olma bekle Hakkın bâbını (174/5)

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'tan korkup sakınanlara, dünyada güzel iş yapanlara ahirette altından nehirler akan cennete girecekleri vaat edilir. Hemen ardından da meleklerin bu kişilerin canlarını güzel aldıkları beyan edilmektedir (Nahl, 16/30-32). Bu ayetler neticesinde tasavvufî görüşte ölüm, sûflerin makâm ve hâllerini bildiren ibare olmuştur. Nitekim ölüm, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e duyduğu aşk neticesinde yaratılan dünyadan insanın mâşukuna, Yaraticısına kavuşması bir anlamda edebî âleme doğuşu demektir. Kuşeyrî Risâlesi'nde din büyükleri ve bazı sûflerin ölüm hakkında görüşleri de bu görüşü destekler mahiyettedir. Ölüm zamanı yaklaşan Hz. Hasan'ın yanındakilere neden ağladığını açıklayan "Görmediğim Efendimin huzuruna çıkıyorum. "diye cevap vermesi ve sûflerden birinin hayır umulanın huzuruna çıktığını söylemesi bu örneklerden bazılarıdır (Kuşeyrî, 2019: 392, 395). Ayrıca mutasavvîf şair, Hak âşığı Mevlâna da ölümü sevgiliye kavuşma olarak yorumlar. Onun ölüm gecesine düğün gecesi denilir. Dolayısıyla tasavvufî manada ölüm, âşığın sabırsızlıkla beklediği kavuşma anıdır. Aşağıdaki beyitte de Ümmî Sinan, canı kavuşma kokusunu duyduğundan beri bu hususta artık ümidinin kalmadığını dile getirir. Böylece kavuşma ile bir arada geçen recâ makâmını olumsuz anlamda kullanarak ölüme duyduğu iştihâki anlatır:

Cân tuyaldan bûy-ı vaslın kalmadı artuk recâ

Gönlüme gelen gülünden gayrı reyhân olmasun (134/11)

3.4. Nefse muhalefet ve kusurlarını hatırdâ tutma

Nefse muhalefet, Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'tan korkarak nefsinin arzularına uymaktan kendilerini men edenlerin yurtlarının cennet olduğunun müjdelenmesini bildiren ayet neticesinde (Nazi'ât, 79/49) sûflere özgü bir makâmdır. Çünkü tasavvufun gayesi kalbin dünyaya ait tüm unsurlardan temizlenmesi, eğitilmesidir. Kalp merkez anlamından kinâye insanı hâkimiyetine alan nefistir. Böylece kalbin eğitimi nefsin eğitimi demektir. Zira nefis eğitilmediği takdirde insanı merkezde hâkimiyetine alır, ona her daim kötülük emreder (Yûsuf, 12/53). İnsanlara mutluluk reçetesi sunan Kur'ân'da öncelikle bireylerin iç dünyalarında mutlu olmaları için kıyamette nefsinin esiri olmuş kişilerin yüzlerinin kararacağı bildirilerek insanlar nefis terbiyesi yapmaya teşvik edilmiştir (Âl-i İmrân, 3/106; Yûnus, 10/26-27; İnsân, 76/11; Abese, 80/40-41; Gâşiye, 88/2). Kur'ân'dan hareketle tasavvufta da oldukça önemli olan nefis eğitimi sûfler tarafından yedi basamakla derecelendirilmiştir. Bu basamakların ilki insana aşırı derecede kötülüğü emreden nefis-i emmâredir (Yûsuf, 12/53). Ümmî Sinan kıyamette güzel yüzün değişmemesi, nefis-i emmâreden kurtarmak için var, çare kıl diye öğütte bulunur. Yukarıdaki mezkûr ayetlere tedâide bulunur:

Nefsini emmâreden kurtarmağa var çâre kıl

Kılmaya tebdîl ahsen vechini yevmü'n-nüşûr (46/4)

Bu bilgiler ışığında yaratılıştan muradın Cenab-ı Allah'ın rızası doğrultusunda yaşamak olduğunu bilen kişi hakikî manada insan olmaya layık, ruhunun özüne de vakıf olmuş kişi demektir. Ümmî Sinan, insân degüldür redifli gazelinde ruhunun hakikatini, nefsinin hastalıklarını bilmeyenlerin insan olamayacaklarını anlatır:

Kendi nefsinin 'illetin bilmeyen insân degüldür

Hem rûhının hakikatın bulmayan insân degüldür

Çün buyurdi Hayrû'l-beşer mûtû kable en-temûtû

Ölmedin ön bunda iken ölmeyen insân degüldür (62/1, 5)

Şair diğer gazelinde velî kulların nefislerini anlayan ârif kişiler olduğunu, bu kişilerin kalbini nur eyleyen parıltıyı sorarak istifhâm sanatını gerçekleştirir:

Nefsini fehm eyleyendür 'ârif-i bi'llâh olan

'Ârifin kalbini envâr eyleyen işrâk nedür (47/8)

3.5. Tevekkül

Tasavvufta bir makam olan tevekkül sûfler tarafından üç nevidir. Bunlardan birincisi müminlerin Allah'a tevekkül etmelerini (Mâ'ide, 5/11) emreden ayet mealince her müminin kalbini Yaratıcısına bağlamasıdır. İkinci çeşidi tevekkül edenlerin Allah'a tevekkül etmelerini bildiren (İbrâhim, 14/12) ayet neticesinde müminlerden özel bir zümre olan havasların Allah Teâlâ'ya güvenleridir. Üçüncüsü ise tevekkül ehline Allah'ın onlara kâfi geleceği (Talâk, 65/3) ayeti doğrultusunda çok özel bir zümrenin; tevekkülde fâni olabilmeyi başaranların her zaman Allah ile olmalarıdır (Uludağ, 2012: 41/3).

Divanda müminlerden dervişliğe gönül verenlerin tedbiri ihmal etmemek koşuluyla sebebi önemsemeden Allah'a olan güvenleri, tevekkülleri hayatta karşılaştıkları olaylardan dolayı endişe etmedikleri anlatılmaktadır:

Ne gelse başa yimez endîşe

Tevekkül Hakka kılıp turandur (53/5)

Tevekkül tasavvufî düşüncede oldukça geniş açılardan değerlendirilen bir makamdır. Gazzâlî'nin yorumuna göre tevekkülün aslı imandır. İnsanın yerine getirilmesi emredilen sebepleri gerçekleştirdikten sonra dünya hayatında yaşanan her olayın Allah Teâlâ'nın izniyle gerçekleştiğine inanmasıdır (Çağrı, 2012: 41/2). Nitekim dünya hayatının imtihan yeri olduğunu bilen insan her işin Cenab-ı Hakk'ın hikmetiyle gerçekleştiğine inanır, yaşamındaki olaylara katlanarak sabır gösterir. Bu durumda tevekkül ile sabır birbirini tamamlayan unsurlar olur. Kazâ ve kaderin hükmüne kayıtsız ve şartsız teslim olan, her işin Cenab-ı Hakk'ın hikmetiyle olduğunu bilen insanın Yüce Yaratıcıdan başkasından yardım beklemeyeceği âşikârdır.

Ümmî Sinan her işini Cenab-ı Hakk'a havale ederek kanaat sahibi kişilerin vasıflarını anlattığı dervişler redifli gazelinde sabrı döşeğe, tevekkülü ise o döşekteki yastığa benzetmiştir. Bu kimselerin sadece Hak'tan medet umduklarını anlatır:

Döşegi şabrın tevekkül yastığına söykenüp

Hakdan ayruk kimseden çâr'eylemez dervişler (44/9)

3.6. Şükür

Şükür, Kur'ân'da Yüce Allah'ın zatını anmanın (Bakara, 2/152) ardından bildirilen bir emirdir. Ayrıca Kur'ân'ın ilk suresi Fâtiha suresinin 2. ayetinde de öncelikle şükürün Allah Teâlâ'ya mahsus olduğu/hamdülillâh ibaresiyle beyan edilmektedir. Tasavvuf görüşüne göre şükür; kulluğun göstergesi olarak sayılmayacak kadar nimet verene (İbrâhîm, 14/34; Nahl, 16/18) boyun eğerek itiraf etmektir. Kulun nefesine hâkim olup itiraf etmesi neticesinde kulu Hakk'a yakınlaştırır. Şükürle Cenab-ı Hakk'a yaklaşan, sevgi besleyen kulun kalbinde zamanla verilenden ziyade nimet verene olan muhabbet artar. Dolayısıyla şükür artıkça verilen nimet; hasen/güzellik kökünden gelen ihsân artar (Râzî, 2008: 13/503). Bu sebeple şükür tasavvufta önemli bir makamdır. Ümmî Sinan

sayılamayacak kadar ihsân veren Allah'a şükürünü lafzî iktibasla dile getirir. Şükredenin kalbinde her zaman Yüce Yaraticının olduğunu söyler:

Hamdü li'llâh çok şükür ihsânına yokdur 'aded

Şâkirin kalbinde her dem şükür ider Mevlâsı var (40/9)

Tasavvufta tahkik ehlinin şükürü; Allah'ın nimetini dil ile ikrâr ve kalp ile tasdik etmektir (Kuşeyrî, 2019: 259). Böylece kul, Cenab-ı Hakk'a karşı kulluk görevini yerine getirir. Allah'a karşı acizliğini anlayan insan kendisine zulmetmeyecek, küfür karanlığından çıkacaktır. Aşağıdaki beyitte şair, her nefes/her zaman diliyle tekrarladığının şükür olduğunu anlatır.

Küfr ü zulmet perdesinden kırtıldan cânımız

Dir Sinân Ümmî şükür her dem dilin tekrârdur (41/7)

3.7. Sabır

Sabır; hayat sınavında insanı olgunlaştırması, olgunlaşan insanlardan oluşan toplumlarda hoş görü ekseninde dünya nizamının sağlanması adına İslâm dininin son derece önem verdiği bir haslettir. İslâm doğrultusunda tasavvufî görüşte sûflerin hâllerini bildiren ibaredir. Sabrın tabiat haline gelmesi tasavvufta şiddetle telkin edilir. Ancak sûfî için Allah'tan uzak kalınan her ana gösterilen sabır cefâdır (Kuşeyrî, 2019: 269). Nitekim âşik sûfinin sevgiliye kavuşmaktan başka isteği yoktur.

Ümmî Sinan irdi can yine redifli gazelinde ene'l-hak/ben Hakk'ım diyerek darağacında asılan Mansûr'u seyreylenince sabrının kalmadığını Mansûr olayına telmihle anlatır, canının yine kurban olduğunu söyleyerek ruhî durumunu gözler önüne serer:

Ol ene'l-hak dârını seyr eyleyüp Mansûrlayın

Kalmadı şabrı gidüp kurbâna irdi cân yine (161/2)

Kur'ân-ı Kerîm'de altı ayette sabredilmesinin emredilmesi de sabra verilen önemi göstermektedir (Âl-i İmrân, 3/120; Enfâl, 8/46; Nahl, 16/96, 127; Meryem, 19/65; Lokman, 31/17). Bu ayetlerin yanında iman edenlerin sabır ve namazla dua etmeleri gerektiğini bildiren ayetin sonunda Allah'ın sabredenlerle beraber olduğu (Bakara, 2/153) beyan edilmektedir. Ayrıca dünya hayatında insanların biraz korku ve açlıkla, mallar, canlar ve eksiltilebilir ürünlerle deneneceği üzerine yemin edilerek sabredenlere müjde verilmektedir (Bakara, 2/155). Böylece insan-ı kâmil olmanın yolunun sabırla gerçekleşeceği bildirilmektedir. İnanan bir mümin Allah'ın rızasına ulaşmak, ahiret nimetlerine kavuşmak için ibadetlerin zorluklarına, hayatında karşılaştığı fakirlik, iftira, zulüm gibi musibetlere sabretmeli, şeytanın bu gibi hususlarda nefisini aldatmasına izin vermemelidir. Ümmî Sinan, aşağıdaki beyitte Tanrı'ya şikâyet eden fakirlerin nefis hırslarının aldatmasıyla şeytanın sabırlarını aldığını anlatır:

Fakîrin hâlin sorarsan pür-şikâyet Tanrıdan

Hırs-ı nefsin igvâsı-y-la şeytân almış sabrını (175/3)

3.8. İrâde

Sözlüklerde dileme, isteme, meram etme anlamlarına gelen irâde (Devellioğlu, 2007: 444) tasavvuf yolunun başı kabul edilmektedir. Anlamlarından hareketle irâde kişinin her hangi bir işe kast ve niyet etmesidir. Tasavvufî istilahta ise Cenab-ı Hakk'a ulaşmak için azimli ve kararlı olmak, ibadet yoluna sülûk etmek demektir (Kuşeyrî, 2019: 283). Bu açıdan kulun Yüce Allah'a ulaşmak adına irâde gösterip ibadete yönelmesi, öncelikle kulun kalbinde iştîyak sahibi olmasını gerektirir. Klasik Türk edebiyatında yaprakları, rengi ve dikenleriyle ilâhî cemâlî en mükemmel şekilde yansıtan gül hem Allah Teâlâ'nın güzelliğini hem de Hz. Muhammed'in güzelliğini anlatmada kullanılan remizdir (Uludağ, 2005: 149). Aşağıdaki beyitte Hakk'a ulaşmak için nişansız illere seyahat yapmak isteyen Ümmî Sinan, Allah'ın dolayısıyla Hz. Peygamber'in güzelliğine vakıf olmak için bu yola azmettiğini anlatır:

Ben cânımı ol cânâ mihmân itsem gerekdür

Cân Yûsufın Ken'âna sultân itsem gerekdür

Yüz tuttum yollarına 'azm itdüm güllerine

Bî-nișân illerine seyrân itsem gerekdür

Ben zâhidin gavgâsın terk eyledim ferdâsın

Bu vücûdum katresin 'ummân itsem gerekdür (67/1-3)

Yüce Allah'a yakınlaşmak adına yapılan ibadetler çeşitlidir. Bu sebeple irâde sûflerin manevî hazzına göre değişkenlik göstererek ifade ettikleri sûflere özgü makâm ve hâlleridir (Kuşeyrî, 2019: 283). Şairimiz Mansûr-ı Bağdâd terkibiyle tasavvufun gelişmesine önemli katkıları olan Hallâc-ı Mansûr'un kemâline canının azmettiğini anlatır. Nitekim bir dönem Bağdat'ta ev satın alan Hallâc-ı Mansûr Bağdat ve çevresinde oldukça etkili olmuş şahsiyettir. Allah yolunda kendini feda etmeye hazır olduğunu dile getirmiştir (Uludağ, 1997: 15/378). Onun Hak yolunda şevkine öykünen Ümmî Sinan da bu yolda canını ve başını verip bunun kendisine hoş geldiğini söyler:

Bugün Mansûr-ı Bağdâdın kemâlin 'azm ider cânım

Yolunda cân u ser virüp tozarın zevkı hoş geldi (184/4)

3.9. Zikir

Hatırlama veya hatırdaki olanı kalp ve dil ile muhafaza etme anlamına gelen zikir, dinî literatürde Cenâb-ı Hak'ı anmak, unutmamak koşuluyla gafletten kurtuluşu bulma yoludur. Allah'a vâsıl olmayı talep eden sûflere göre zikir; Allah'ın çok zikredilmesini emreden (Ahzâb, 33/41) ve kalplerin ancak Allah'ı anmakla huzura kavuşacağını bildiren ayetler doğrultusunda Cenâb-ı Hak'a duyulan aşırı muhabbetin veya O'na karşı tâzimden kaynaklı korkunun etkisiyle gafletten müşâhede fezasına çıkmaktır. Müşâhede fezasına çıkmak; Cenâb-ı Hak tarafından her an görüldüğünü bilgisine yakîn olan insanın kalbinde Allah Teâlâ'dan başka hiçbir varlığın kendisine O'nun kadar yakın olamayacağını görmesi, bu hâleti ruhîyette kulun Yüce Yaratıcısından hayâ etmesi, bunu nefsine ve davranışlarına yansıtması şeklinde cereyan eden hadisedir (Öngören, 2013: 44/410). Sûfi Vâsıtî'nin zikir tanımı da derin gafletten devamlı huzur ve müşâhede hâline geçmektir. Huzur ve müşâhede hâline geçen insan, kâmil bir şevk ile Allah Teâlâ'ya duyduğu aşk ile ölür, o aşk hâliyle yanar, kavrulur (Kuşeyrî, 2019: 302).

Ümmî Sinan aşağıdaki beyitlerde bizlere iç dünyasını edebî sanatları gerçekleştirerek çok güzel bir şekilde anlatmaktadır. Gönlü muhabbet ateşine yandığından beri sabah akşam âh ile inlediğini söyleyen şair, Allah'ın zikri ile yüreğinin hamamlardaki ateş yerine döndüğünü bildirir. Bu ateşle âşıklara canının hamam olduğunu anlatır. Böylece yüreğindeki Allah aşkını hamamlarda suyun ısıtılması amacıyla yakılan ateşe benzeterek teşbih sanatını, külhân ve hammâm kelimeleriyle tenasüp sanatını uygular. Ardından yüreği ateş yeri olan Ümmî Sinan, Hüdâ'nın fikrinin canına yolunu aydınlatan ışık olduğunu söyler. Bu aşk derdinin dermanının tam olduğunu yani sadece kalplerin Allah'ı anarak huzura kavuşacağını bildiren (Rûm, 30/28) ayete de tedâide bulunarak dile getirir:

Mahabbet nârına bu dil yanaldan

Benüm âh-ıla zârüm subh u şâmdur

Anun zikri beni külhân idelden

Yunur 'âşıklara cânım hammâmudur

Hudânı fikridür cânım çerâğı

Dahı derdi bana dermân-ı tâmdur (49/8, 10-11)

3.10. Melâmet

Kınamak, kötölemek ve yermek anlamlarına gelen melâmet tasavvufta sûflerin makâm ve hâllerini bildiren terimdir. Tasavvuf görüşünde melâmetin de kaynağı Kur'an'a dayanmaktadır. Nitekim Kur'an'ı dinleyen müşriklerin İslâm'ın önderi Hz. Peygamber'e cinlenmiş, mecnun demeleri üzerine (Hicr, 15/6; Sâffât, 37/36; Duhân, 44/14) bu iftiraya kasem edilerek Yüce Peygamber'in onların ithamlarından uzak olduğu beyan edilir

(Kalem, 68/1-2). Bu ayetler ışığında Peygamber Efendimizin şahsında müminlerin halka karşı tutumlarını bildiren ayet neticesinde onların halkın kınamasından korkmadıkları, bunun Allah'ın lütfu olduğu ve onu dilediğine verdiği bildirilir (Mâ'ide, 5/54). Böylece melâmet Yüce Allah'ın dostlarını onların durumlarından anlamayan halka karşı korumaya almasıdır (Kuşeyrî, 2019: 312).

Ümmî Sinan aşağıdaki gazelinde Cenab-ı Hakk'ın nezdinde makbul, halk için merdûd olan Allah diyen âşıklara gururlanmanın nedenini sorarak istifhâm sanatını gerçekleştirir. Bu kişilerin kendileriyle gururlandıklarını, her nefes şeytanın *kalplerine sinsi* vesvese vererek yenik düştüklerini Nâs suresi 4. 5. ayetlerde beyan edilen *hannâs* ve *fi's-sudûr* ibarelerine kısmî ve lafzî iktibasla anlatır. Ardından gelen beyitte kibirlenip nefesine mağrur olan kimselerin âşıklara zanda bulduklarını, kusur ettiklerini belirtir:

Ey tarikat düşmeni bil kim nedür bu şerr ü şûr

Dem-be-dem Allâh diyen 'âşıklara sende gurûr

Kendüne mağrûr olup hannâsa virdün özünü

Her nefes kalbinde igvâ eyleyen ol fi's-sudûr

Kibr-ile tâ'at kılursın nefisine mağrûr olup

'Âşıka zann-ıla bakdun cümlesi oldı kusûr (46/1-3)

Tasavvufun temel gayesi kalbin kötülüklerden temizlenmesidir. Kalp her unsurun ortası kabul edilir. Bu şekilde kalp insanı merkezde hâkimiyetine alan onun nefsi, ruhu veya öz mayasıdır. Bundan hareketle sûfler nefsi yedi basamak halinde tasnif etmişlerdir. Basamakların ilki nefsi emmâredir. Nefsi emmâre Kur'ân-ı Kerim'de *nefis aşırı derecede kötülüğü emreder* (Yûsuf, 12/53) ayetinden hareketle şehvete yönelen nefistir (Râzî, 2008: 13/263). Ümmî Sinan gazelinin ilerleyen beyitlerinde kötülüğü emreden nefisten kurtulmanın çaresinin olduğuna dikkat çeker. Nefislerine yenik düşen kimselerin bu yenilgilerinden dolayı kıyamette güzel yüzlerinin değişeceğini haber verir. Ayrıca bunların inkâr edenlerden olacağını söyler. Sonraki beytinde yine *nefs-i emmâreye* sahip kişilerin ariflerin gizli ilimlerini bilmediklerini, kötü huylu olduklarını anlatır. Bu kişilere semâvî dinlerin kitaplarına dayanarak varlığını terk eden ariflerin Hak'la beraber olduklarını bildirir:

Nefsini emmâreden kurtarmaya var çâre kıl

Kılmaya tebdîl ahsen vechini yevmü'n-nüşûr

Vay sana kim ehl-i inkâr zümresinden olasın

Şol kıyâmetde yerinden turuncak ehl-i kubur

'Ârifîñ 'ilm-i rumûzın bilmeyen ey bed-fi'âl

Seb'a'i seyrân idüp gel gör nedür andan zuhur

Varlığı terk itmeyince vara irilmez 'ayân

Sözime tâbit-durur İncîl ü Furkân ü Zebûr (46/4-7)

3.11. Sohbet

Tasavvufi makâm olan sohbetin de dayanak noktası Kur'ân-ı Kerim'de Tevbe suresi 40. ayettir. Ayette Hz. Ebubekir'in Hz. Peygamber'in dostu olduğu beyan edilmektedir. Makâmda terim olan sohbetten amaç Allah için kurulan gönül bağı ve dava arkadaşlığıdır. Bu minvalde sohbet üç nevidir. Hasta gönüllere ilaç olan şeyhlerle edilen sohbet; gıda gibi din kardeşleriyle yapılan sohbet ve fasık, facirlerle edilen zehre benzeyen sohbet (Kuşeyrî, 2019: 382).

Kâmil mürşidin ışığından cihânın aydınlandığını belirten Ümmî Sinan şeyhinin emeğinden kendisinin ululuk ehli olduğunu dile getirir. Böylece diğer bir tasavvufi makâm olan şeyhlere hürmet edilmesi ve bunun

karşılığının Allah tarafından verileceğine, şeyhlerin yanında olmanın, sohbetlerini dinlemenin de değerine çağrışım yapar. Çünkü onların sohbetlerinden maraz Allah aşkıdır. Bu doğrultuda mâşukunun şevkinde âşığın perişan olduğunu, aşkla vefâ bulduğunu anlatır. Şair kendisini bizim algılarımızın üstünde başka sohbet ehli olarak tanıtır:

Mürşid-i kâmil çerâğından münevverdür cihân

Pir ‘azîm himmetinden nûr-ı ‘izzet ehliyem

‘Âşık oldur ma‘şûkun şevkında ser-gerdân ola

‘Aşk-ıla buldum vefâlar özge sohbet ehliyem (102/5, 9)

3.12.Tevhit

Tevhit; Allah Teâlâ'nın birliğine hükmetmektir. Hükmetmek; insanın Yaratıcısının birliğini vasfetmesi demek olup hakikate âşinâ olan kimseler bu durumu vâhit kelimesi ile ilişkilendirirler. Bu ilişkilendirmenin sebebi tevhit kelimesinin vahd, vahdet, vühûd kökünden türemiş olmasıdır (Özler, 2012: 41/18). Vâhit; zat ve sıfattan teşbihi nefy ve reddetmek demektir. Bu da sûfilere özgü hâl olan dil ve kalp ile yapılan zikirle mümkündür. Kalben Cenâb-ı Hakk'ın birliğini, eşi ve benzeri olmadığını bilen, bu hususta en küçük bir tereddüt taşımayan kul öncelikle kalbindeki inancını diliyle bütünleştirerek Allah'ı zikreder. İncin en önemli noktası kalpte başladığı için kalp ile yapılan zikir en tesirli olandır. İkrârını kalp ve diliyle yapan kişi kemâle ermiş kabul edilir (Kuşeyrî, 2019: 301, 386).

Tevhidin hakikatini söyleyen Ümmî Sinan, insân degüldür redifli gazelinde Hakk'ın tevhit sıfatına nail olanların bu sırrın tahtına sultan olacaklarını, piriyle kalben zikir tahsil edenlerin temiz kalbe erişeceklerine dikkatleri çeker. Aksi halde iman hakikatinde selâma; kurtuluşa ulaşamayanların insan olmadıklarını söyler:

İrenler tevhîd-i zâta câmi' olur her sıfâta

Bu sırrın tahtına sultân olmayan insân degüldür

Ṭıfl-ı ma'nî zikr-i kalbî pir yüzünden taḥşîl idüp

Sır ilinde kalb-i selîm bulmayan insân degüldür

Ümmî Sinân bu tevhîdin hakîkatın söyler yine

İmân-ı tahkîk es-selâm bulmayan insân degüldür (62/7-9)

Allah'ın dışındaki her iş ve olgudan ruhun irtibatının kesilmesini gaye edinen tasavvuf görüşünde mutasavvıfların beyi ve imamı kabul edilen Cüneyd'e havassın tevhibi sorulduğunda;

“İlâhî kudretin ahkâmının mecrasında Allah'ın tedbir ve tasarrufunun üzerinde cârî olması, bu hal içinde tevhit deryasının dalgaları arasında boğulması, böylece nefisinden fânî olması, bu fenânın Hakk'a yakınlık makâmında Allah'ın vahdaniyet ve vücudunun hakikatine erişilmesi dolayısıyla hâsıl olması, fenâ halinde Hakk'ın kuldân murât ettiği şeyi bizzat kendisi ifâ ettiği için kulun his ve hareketini kaybetmesidir. Yani kulun son hâlinin ilk hâli durumuna dönmesi, olmadan evvel olduğu gibi olmasıdır. Doğmadan evvel kulda ne irâde, ne hareket vardı, yine o hâle geldi mi tevhibi elde eder.” (Kuşeyrî, 2019: 388) diye cevap vermiştir.

Allah'ın birliğini kâinatın her zerresinde yaratılan tüm canlı varlıklarda görmek mümkündür. Bu sebeple Cüneyd'in sûfî deniz teşbihinden de hareketle eski Türk edebiyatında kâinatta yaratılanların çokluğuna kinâyeye Allah'ın tevhibi, kudretinin de sonsuzluğunu ifade eden deniz ile ilişkilendirilir. Dolayısıyla tevhibi müşâhede eden sûfiler tevhit deryasına gark olurlar. Nefisinden fânî olup Allah Teâlâ'ya kurb makâmına ulaşan, varlığının Hak'tan olduğunu bildiren Ümmî Sinan, kendisini o hakikat denizine atılan inci tanesine benzetir:

Tevhid-i zât-ı İlâhîdür bizüm varlığımız

Ol hakikat bahırına pertâb iden dürdânîyüz (73/10)

İdeal bir tasavvuf anlayışını oluşturan Kuşeyrî'ye göre tasavvuf; şeriatın belirlediği amel ve ibadet sisteminin eksiksiz olarak tatbik edilmesinden sonra marifete olabildiğince yer verilmesidir (Kuşeyrî, 2019: 25). Varlığının

sonu olmayan Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Peygamber'i nurundan yarattığını söyleyen Ümmî Sinan, delillerinin Tevhid-i İlâhî'den kaynaklandığını dile getirir:

Çün Muhammed nûrına mazhar yarattı Lâyezâl

Tevhîd-i zât-ı İlâhîdür bizüm burhânımız (75/2)

Yüce Allah'ın birliğini ikrâr etmek olan tevhid, sûfilerin yorumu doğrultusunda duygu ve sevgi üzerinedir. Bu sebeple onlar kendilerine has tevhide; tevhîd-i sûfiyye, tevhîd-i hâlî, hakikat-i tevhîd, tevhîd-i amelî gibi isimler vermişlerdir (Uludağ, 2012: 41/21). Ümmî Sinân Divanı'nda tevhîd-i has redifli gazelinde tevhidin hakikatlerini bildirir. Mezkûr gazel şu şekildedir:

Tasavvufî manada tevhid; ibadet, ahlâk ve duygularla ilişkili olup amelden müteşekkildir (Uludağ, 2012: 41/22). Kul ibadetlerinde Cenab-ı Hakk'ın birliğini ikrâr ederken bu ruh hali öncelikle onun ahlâkına yansır. İbadetleri ile ahlâkı arasında bağ kuran insan, Allah Teâlâ'nın kulu olduğunu bilerek fikir dünyasını zenginleştirir. Bu hâlet-i ruhiye ile insan sadece Yaratıcının kulu olması sebebiyle kendisini özgür hisseder, saadete ulaşır. Mutluluğa erişen insan Yaratıcısına derin duygularla şükreder. Kur'an-ı Kerîm'de şükür ifadesinin altı ayette beyan edilmesi İslâm'da konuya verilen önemi açıkça belirtmektedir. (Fâtiha, 1, 2; En'âm, 6/45; Yûnus, 10/10; Sâffât, 37/182; Zümer, 39/75; Mü'min, 40/65).

Ayetlerde şükür; *hamdü li'llâh*; *Allah'a hamd olsun* ibaresi ile bildirilmektedir. Bu ibare Yüce Allah'a şükür ifadesiyle tüm övme çeşitlerini ihtiva edecek şekilde en yüksek sevgi ve tazîmin yapılması gerektiğini bildirmektedir (Topaloğlu, 1997: 15/443). Zikri ve fikri hakikî tevhit olan Ümmî Sinan ayetlere lafzen iktibasla bu ameli gerçekleştirdiği için Allah'a şükürünü bildirir, tekrar sanatını gerçekleştirir:

Hamdü li'llâh çok şükürler zikrimiz tevhîd-i hâş

Hamdü li'llâh çok şükürler fikrimiz tevhîd-i hâş

Tevhit inancının bildirildiği Allah'a hamd ibaresi öncelikle Kur'an-ı Kerîm'in ilk suresi Fâtiha suresinin 2. ayetinde beyan edilmektedir. Ayrıca İbn Cüzey, surenin mezkûr ibaresinin tevhid akîdesini dile getirdiğini hatta kelime-i tevhidden daha kapsamlı mana ihtiva ettiğini belirtmiştir. Bütün olarak indirilen surelerin de ilki olan Fâtiha suresi, Türkçe'deki en meşhur Süretü'l-Hamd tamlamasından başka Ümmü'l- Kur'an; Kur'an'ın aslı, ümmü'l-kitâb; temel kaynak, vâfiye; bütün, kâfiye; yeterli, kenz; hazine, es-seb'u'l-mesânî; namazların her rek'atında ve çeşitli vesilelerle tekrarlanan yedi ayet gibi çeşitli özelliklerinin tanımlandığı yedi isme sahiptir (Işık, 1995: 12/252-253). Şairimiz, gazelinin bu beytinde dersinin Fâtiha suresinin ismi seb'u'l-mesânî, keşfinin Hakk'ın ilhamı olduğunu söyler. Tevhidin hası olan sözlerini daima kalbiyle söylediğini anlatır:

Dersimiz Seb'u'l-me'tânî keşfimiz ilhâm-ı Hak

Dâ'imâ söyler dilimiz nutkumuz tevhîd-i hâş

Kâinatın yaratılma amacı *küntü kenzen mahfiyyen/gizli hazine idim* hadis-i şerifiyle açıklanmıştır (Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/132). Bu kutsî hadisle açıklanan yaratma olayının yanında insana bahşedilen konuşma gücü *'alleme esmâ/varlıkların isimlerini öğretti* Bakara suresi 31. ayette beyan edilmektedir. Ümmî Sinan ayet ve hadise kısmî, lafzî iktibasla konuşma kabiliyeti neticesinde Allah'ın gizlilik sırrının açığa çıktığını, on sekiz bin âlem içinde kavuşmasının tevhidin hası olduğunu anlatır:

'Alleme'l-esmâdan oldı küntü kenzen sırrı fâş

On sekiz bin 'âlem içre vaşlımız tevhîd-i hâş

İslâm tevhit dinidir. Bu sebeple Kur'an'da otuz üç ayette *lâ-ilâhe illa'llâh/O'ndan başka ilâh yoktur* ibaresi zikredilmektedir (Bakara, 2/163; Bakara, 2/255; Âl-i İmrân, 3/2, 6, 18; Nisâ, 4/87; En'âm, 6/102; 106; A'râf, 7/158; Tevbe, 9/31, 129; Hûd, 11/14; Ra'd, 13/30; Nahl, 16/2; Tâ-hâ, 20/8, 14, 98; Enbiyâ, 21/25, 87; Mü'minûn, 23/116; Neml, 27/26; Kasas, 28/70, 88; Fâtır, 35/3; Zümer, 39/6; Mü'min, 40/3, 62, 65; Duhân, 44/8; Haşr, 59/22, 23; Teğâbün, 64/13; Müzzemmil, 73/9). Ayetlerde geçen *lâ*; yoktur anlamında Cenâb-ı Hakk'ın ilâhlığında ve varlığının vacipliğinde hiçbir ortak ve benzeri bulunmadığını bildiren olumsuzluk edatıdır (Râzî, 2008: 47127). Aşağıdaki beyitte Ümmî Sinan evliya sözüyle her soluk/zaman virdinin tevhidin hası olduğunu, cahil ve kendini bilmezlerin her nefes bu tevhit sözündeki *lâ*'dan söz aldıklarını açıklar. Dem kelimesi ile ihâm sanatını gerçekleştirir:

Câhil ü nâdân alurlar her nefes lâdan kelâm

Evliyâ nutkiyla her dem virdimiz tevhîd-i hâş

Beyitte geçen misbâh; Nûr suresi 35. ayette beyan edilen sabah ve sabahat maddesinden bir alet ismidir. Kelime sabah gibi hoş ve kuvvetli ışık veren lamba anlamına gelmektedir. Sureye ismini veren, ayetteki ışık, nûr benzetmesi ile Hz. Peygamber, Kur'ân-ı Kerîm ve müminlerin kalplerinde bulunan imanın kastedildiğini ileri sürülmektedir (Râzî, 2008: 17/89-90). Mana çocuğunun kalbî zikrinden dolayı nûr yandığını dile getiren şairimiz peygamberlerin mucizelerinden derdinin tevhidin hası olduğunu anlatır:

Tıfl-ı ma'nî zikr-i kalbîden yakar misbâhını

Mu'cizât-ı enbiyâdan derdimiz tevhîd-i hâs

Hız. Peygamber son, ekmel dinin peygamberidir. Bu sebeple Hz. Peygamber, Habîbullâh; Allah'ın sevgilisi vasfıyla şereflendirilmiştir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah zatını seven kullarının Peygamberine uymalarını emretmektedir (Âl-i İmrân, 3/31). Bu ayet doğrultusunda da Hz. Peygamber'e uyan, inançta ittifak eden kullarına Hz. Peygamber'in şefaathçi olacağı bildirilmektedir (İsrâ, 17/79). Ümmî Sinan Hz. Peygamber hürmetine Cenab-ı Hakk'ın mahşerde hasta gönüllerin dertlerine deva olacağını müjdelerken tesirinin tevhidin hası olduğunu anlatır:

Ol Habîbin hürmetine Hak bize kıldı devâ

Cümle 'âlem varlığından şun'umuz tevhîd-i has

'Ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn ibareleri klasik Türk edebiyatında iktibas edilen tasavvufî istilahlardan ve sûfîlerin makâmını ifade eden hâllerdir. Özellikle mutasavvîf şairlerce iktibas edilen mezkûr ibarelerin ilk basamağı ilme'l-yakîndir. Sûfî istilahınca ilme'l-yakîn; burhan ve delille elde edilen bilgidir. 'Ayne'l-yakîn; keşf ve ilham neticesinde var olur. Hakka'l-yakîn; müşâhede ile ulaşılan açık nitelikte olan bilgidir (Kuşeyrî, 2019: 179).

Tekâsür suresi 7. ayette geçen 'ayne'l-yakîn ibaresini oluşturan 'ayn; göz; yakîn ise doğruluğuna inanılan ve itirazsız kabul edilen hükümdür. Böylece 'ayne'l-yakîn; hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde göz ile görülerek elde edilen bilgidir. 'Ayne'l-yakîn; ilme'l-yakînden sonra yakınlığı elde etmenin ikinci aşaması olup hakikatleri burhan yoluyla değil de iman kuvveti neticesinde derin bilgileri mülâhaza etmek, her mahlûkatın Cenab-ı Hakk'ı çağrışım yaptığını, yaratılan her nesne ve varlığın Yüce Yaraticının tecellisi olduğunu bilmek demektir. İlimde bu mertebeye ulaşan insanlar, yaşamlarını Allah Teâlâ'nın rızası doğrultusunda yaşamaya özen gösteren arif kişilerdir (Nalçacıgil Çopur, 2016: 817). Yaşayarak kesin gerçeği bilme anlamına gelen hakka'l-yakîn (Vâk'â, 56/95; Hâkka, 69/51) Kur'ân-ı Kerîm'in kesinlikle Cenab-ı Hakk'ın Hz. Peygamber'e tüm insanları doğru yola iletmesi için indirdiği, ilim adamlarınca açıklığa kavuşan vahiy olduğuna kalben inanmaktır (Yavuz, 1997: 15/203).

Bu bilgiler ışığında dini yaşayarak öğrenen sûfîlerin mistik hallerinden biri de ilme'l-yakîn-ayne'l-yakîn-hakka'l-yakîndir. Ayne'l-yakîne sahip olan sûfîler Cenab-ı Hakk'ın celâlini müşâhede ederken hakka'l-yakîne ulaşanlar Allah Teâlâ'nın cemâlini temaşa ederler (Kuşeyrî, 2019: 55, 71). Ümmî Sinan âşıklık yolunda gözle elde edilen bilgilere; ayne'l-yakîne ulaşıp Kur'ân'a kalben inananın hakka'l-yakîn olduğunu söyler. Bu bilgilere kavuşmasının ardından sır içinde sırrının tevhidin hası olduğunu mezkûr ayetlere kısmî ve lafzî iktibasla anlatır:

Dir Sinân Ümmî bize 'ayne'l-yakîn hakka'l-yakîn

Sır ilinde sırrıyla seyrânımız tevhîd-i hâş (81/1-7)

Evrenin ezeli bir yaratıcı tarafından yaratılması görüşü bilim dünyasında eski Yunan'da Platon (MÖ 427-347) ve Aristo (MÖ 384-322)'ya kadar indirgenir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık mezhepleri arasında Tanrı'nın ezelde varlığı, kudreti semâvî dinlerin ortak özelliğidir (Taslaman, 2020: 20). Yaratılma konusunda en fazla bilgi ihtiva eden Kur'ân-ı Kerîm'de evrenin tek bir ilâh tarafından yaratıldığı aksi halde ikisinin de düzeninin bozulacağı bildirilir (Enbiyâ, 21/22). Big Bang fikrinin de savunduğu gibi asırlar öncesinden Kur'ân, duman halinde gök ve yeryüzünün mutlak varlık sahibi Allah tarafından yedi kat olarak yaratıldığını beyan etmektedir (Fussilet, 41/11-12). Ümmî Sinan, yeri, göğü bir araya getirip Vâhid/bir kılanın kim olduğunu sorar, istihâm sanatını gerçekleştirir. Aynı zamanda yukarıda açıklamaya çalışılan *küntü kenzen* kutsî hadisine lafzen iktibasta bulunur:

'Arş ü kürsî cem' idüp vâhid kılan kimdür bugün

Küntü kenzin ma'nisinden okınan evrâk nedür (47/9)

Kur'ân-ı Kerîm'de inanıp yararlı işler yapanlara, içinde ebedî kalacakları, ayrılmak istemeyecekleri Firdevs cenneti (Kehf, 18/107); iman edenlere Me'vâ cennetlerinin (Secde, 32/19) vaat edilmesi Allah Teâlâ'nın birliğine hükmedenlerin cennetle mükâfatlandırılması adına oldukça manidardır. Ayrıca cennet kelimesi yeşilliklerle

donatılmış yer anlamına gelmektedir. Şüphesiz kişilerin ebedî kalacakları yurtlarında mutlu olacakları aşikârdır. Allah'ın tevhit bahçesinde mutluluk ehli olan Ümmî Sinan, bu durumdan dolayı Allah'a şükreder. Tevhidin kelime kökü ile Vahdaniyete sığındığını söyler:

Men Hudânın tevhîdi bâğında devlet ehliyem

Hamdü li'llâh çok şükür zâtında vahdet ehliyem (102/1)

Tek tanrıcılık Yahudi, Hıristiyan ve İslâm dininde insanlık tarihi boyunca kabul edilmiş bir inançtır (Sarıkçıoğlu, 2012: 41/22). Dolayısıyla semâvî dinlerin asılları tevhidin sırrıdır. Ümmî Sinân bu hususa dikkat çekerken insanları Kur'ân'ın sırrından oluşan sözleriyle Hakk'a çağırdığını söyler. Halkla satım alım işinin olmadığını vahdet ehli âşıklara ilim sattığını anlatır.

Dört kitâbın aslı ezel tevhîd-i zâtın sırrıdır

Dellâhlığı degdi bize sırr-ı Kur'ân satar dilim

'Âlem-i nâsût ehline yokdur benüm bey'im şirâm

Ehl-i vahdet 'âşıklara gizli 'irfân satar dilim (106/2-3)

Kur'ân'da şeytanın izinden yürünmemesi, onun lanetlendiği ve apaçık bir düşman olduğu (Bakara, 2/168, 208; En'âm, 6/142; A'râf, 7/13, 22; Yâ-sîn, 36/60; Zuhuf, 43/62) bildirilir. Ümmî Sinân ilgili ayetlere tedâî yaparak zafer elde etmek isteyen lanetlenmiş şeytana karşı Allah'ın birliğine hükmetmesinin ona siper olduğunu teşbih sanatıyla anlatır:

İblîs-i la'în ider igvâ diler bula zafer

Tevhîdim siper olupdur düşmâna yol virmezem (110/7)

3.13. Mahabbet

Sevgi ve aşk anlamlarına gelen mahabbet, hubb kelimesinden türemiş bir kelimedir. Tasavvufî istilahta mahabbetin de kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'de Mâ'ide suresi 54. ayete dayanmaktadır. Ayet mealinde "Ey iman edenler! İçinizden kim dininden dönerse, bilsin ki Allah, onun yerine Allah'ın kendilerini sevdiği, onların da Allah'ı sevdiği, müminlere karşı onurlu ve güçlü olan bir topluluğu getirecektir. İşte bu, Allah'ın ihsan ve ikramıdır." buyrulmaktadır. Mealde Allah, mahabbetin kul için bir fazilet olduğu hususunda şehâdetle bulunarak zatına karşı kulun kalbine mahabbet verdiği kulunu sevdiğini de beyan etmektedir. Bu doğrultuda Cenab-ı Hakk'ın kuluna özel bir yakınlık ve yüce hâller bahşetmesine mahabbet denilmektedir. Özel bir ihsan nevî olan mahabbeti âlimler, kulun kalbinde bulunduğu ve hissettiği durum olarak tanımlamışlardır. Kalben hissedilenlerin değişkenliğine paralel olarak mahabbetin insanın kalbinde ifade edilemeyecek kadar lâtif bir his olduğunu bildirmişlerdir. (Kuşeyrî, 2019: 408). Âciz kul için bu husus Hz. Peygamber'in "Ey Allah, seni şanına layık şekilde bilemedik. "hadisini bize tedâî ettirmektedir. Hadiste geçen bilemedik fiiliyle müfessirler, Cenab-ı Hakk'ın fazlının yeterince bilinmediğinin kastedildiğini ileri sürmüşlerdir. Nitekim Allah Teâlâ; yaratan, yarattıklarına sonsuz nimetler bahşeden, her türlü eksiklikten uzak, esenlik veren, gözetip koruyandır (Haşr, 59/23). Sonsuz ikramlara boğulan kullar, her zaman kendilerine bahşedilen nimetleri veren merak etmişler fakat o İlâhî Gücün sırrı tam anlamıyla kalplerinde vukû bulmadığı için Cenab-ı Hakk'ın ihsânlarına layıkıyla şükredememişlerdir (Yılmaz, 2013: 474). Ümmî Sinan, dervişler isimli gazelinde gönüllerinde Hak'tan başka söz etmeyen dervişlerin aşktan başka bir işlerinin olmadığını anlatır. Dervişlerin vasfedildiği manzumede daha sonra dünya ve ahiret isteği devamlı methedilse bile dervişlerin kalbinde Allah sevgisinin hiç var olmadığını, Allah'ın zatına layık âşik olunamayacağını anlatırken yukarıdaki mezkûr hadis-i şerife de tedâide bulunur:

Dilde Hakdan gayrı güftâr eylemez dervîşler

Cânda 'aşkdan gayrı bir kâr eylemez dervîşler

Dünye vü 'ukbâ hevâsın dem-be-dem medh eylesen

Hubbunu kalbinde hiç var eylemez dervîşler (44/1-3)

Klasik Türk edebiyatı ilmîdir. Bazı anahtar kelimeler üzerinden okuyucusuna tarihî şahsiyetleri, olayları hatırlatır. Bu özelliğinin yanında sözlerin daha etkili kılınması adına ayet ve hadis-i şerifler iktibas ve tedâî yoluyla verilir.

İslâm tarihinde on yaşında Hz. Peygamber'e iman eden, Bedir, Uhud, Hendek ve Hayber savaşlarında üstün kahramanlık örnekleri gösteren Hz. Ali'nin birden çok lakabı vardır. Bunlardan birisi de Murtazâ; seçilmiş anlamında olanıdır (Fiğlalı, 1989: 2/371). Hz. Ali, İslâm tarihinde ashâb-ı kirâm arasında yiğitlik ve cesareti ile anılır. Sahip anlamına gelen zu ile omurga ve boğum manasındaki fekâr kelimelerinden oluşan iki tarafı keskin, ortası yivli, Bedir savaşında öldürülen Âs b. Münebbihe ait olan Zülfikâr isimli bu kılıcı Uhud Gazvesi'nde Hz. Peygamber Hz. Ali'ye hediye etmiştir. Bu sırada "Lâ fetâ illâ Alî, lâ seyfe illâ zülfikâr. Alî'den başka yiğit, zülfikârdan başka kılıç yoktur." sözü ile Hz. Ali, Hz. Peygamber'in iltifatına mazhar olmuştur (Öz, 2013: 44/553). Ayrıca Hz. Ali, Peygamber Efendimizin amcasının oğludur. Hz. Peygamber'e kan bağıyla bağlı ashâbı ve damadı olan Hz. Ali, ashâbın geneline şamil bir diğer hadiste; "Ashâbım yıldızlar gibidir, hangisine uyarmanız hidâyete ermiş olursunuz." (Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, 1/132) hadisine layık İslâm önderidir. Ümmî Sinan, Murtazâ redifli gazelinde arifin kalbine sevgisinin gün gibi nur, yoldan sapmışın gönlüne ise karanlık verenin Hz. Ali olduğunu söyler. Yaratana gönlüne onun sevgisini yerleştirdiği için yüzbinlerce şükreder. Hz. Peygamber tarafından bizzat şahsına yapılan övgü dolu hadise tam iktibas yaparak onun hidâyet özü oluşuna dikkatleri çeker. Böylece Hz. Ali'yi de kapsayan yukarıda değinilen ikinci hadis-i şerife de tedâîde bulunur:

'Ârifin kalbine hubbün gün gibi virdi zıyâ

Fâsıkın gönline zulmet ü nifâkat Murtazâ

Lâ fetâ illâ 'Alî lâ seyfe illâ zü'l-fikâr

Kenz-i mahfîdür sana kân-ı hidâyet Murtazâ

Sad hezârân şükr ü minnet Hâliq u Yezdânîma

Gönlüme kıldı binâ hubbun 'imâret Murtazâ (13/18, 22-23)

Âlimler mahabbetin kemâl hâlinin aşk olduğunu ifade ederler. Mahabbetin kökeni doğrultusunda ha sesi ile âşık olanın ruhundan, ba ile âşığın bedeninden çıkmasının imâ edildiğini belirtmişlerdir (Kuşeyrî, 2019: 413). İnsan bu hâl ve his ile Allah Teâlâ'yı aşırı tazîm eder, Yaraticının rızasını her türlü isteğinin önüne alır. İlâhî aşka duyduğu bu his karşısında varlığını kaybedip Yüce Allah ile bütün olur. Ümmî Sinan beri redifli gazelinde varlığından vazgeçmeyen kurtuluş mutluluğunu görmez, aşk meydanına baş koyup can veren gelsin beri diyerek aşk karşısında âşığın kendini kaybettiğini anlatır:

Varlığından geçmeyen görmez selâmet devletin

Baş koyup meydân-ı 'aşka cân viren gelsün beri (176/3)

Aşağıdaki manzumelerde de aşka yâr olan Ümmî Sinan, zâhîde varlığından geçerek yok olduğunu bu durumun hata mı olduğunu sorarak istifhâm sanatını gerçekleştirir. Bu duruma delil olarak Hz. Peygamber'in **mûtû kable en-temût/ölmeden önce ölünüz** hadisini gösterir. Kendisini aşkla öldürdüğünü anlatarak ilgili hadise lafzî iktibasta bulunur:

Zâhid benim 'aşka yâr olduğum midür hâfâ

'Aşk-ıla yokluğu kâr kıldığım midür hâfâ

Çün buyurdu ol Resûl mûtû kable en-temût

Ölmezden ön 'aşk-ıla öldüğüm midür hâfâ (14/1-2)

Klasik Türk edebiyatı şairleri mesajlarıyla insanları erdemli hasletlere, doğru yola sevk etmek isterler. Bu sebeple onların özenle üzerinde durdukları konulardan biri de insan-ı kâmil anlayışıdır. İnsan-ı kâmil; varlık ve bilgi problemlerinin yanında dinî ve ahlâkî boyutları da olan bir tasavvuf terimidir. Tasavvufî görüşün geliştirdiği bir düşünce olan insan-ı kâmil anlayışının temeli endirekt olsa da Kur'ân'dır. Nitekim Allah'ı seven kişinin Hz. Peygamber'e tabi olmasını emreden (Âl-i İmrân, 3/31, 132; Nisâ, 4/59, 65; Mâ'ide, 5/92; Enfâl, 8/1, 20, 46; Nûr,

24/54; Şu'arâ, 26/108, 110, 126, 131, 144, 150, 163, 179; Ahzâb, 33/33; Zuhruf, 43/63; Muhammed, 47/33; Mücâdile, 58/13; Tegâbün, 64/12; Nûh, 71/3, 4) ayetler ile Hz. Peygamber'in güzel örnek olduğunun bildirilmesi (Ahzâb, 33/21) neticesinde hakikî manada inanan kişinin kendisine Hz. Peygamber'i örnek alması gerekmektedir. Çünkü kendisine halifelik makâmı verilen (Bakara, 2/30), göklerde ve yerde olan varlıkların emrine sunulduğu insan (Câsiye, 45/13), ancak Hz. Peygamber'i kendisine örnek aldığı takdirde Allah'ı ve yaratılış amacını bilebilir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber gibi ilâhî aşka kendisini teslim ederek olgunlaşır, insan-ı kâmil olur. Ümmî Sinan insan-ı kâmilden muradın bu aşka sahip, hazinedâr olmaktan geçtiğini anlatır. Bu kişilerin tahtlarının gönül olduğunu onlara başka dükkân gerekmediğini söyler:

Murâd insân-ı kâmilden bu 'aşka haznedâr olmak

Gönül tahtı ana dükkân gerekmez gayrı dükkânı (180/9)

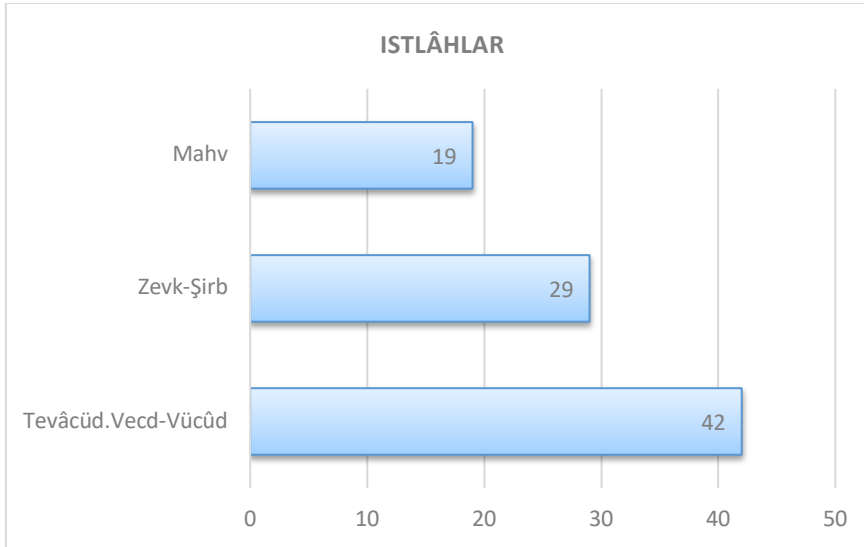
4. Bulgular ve Tartışma

Çalışma, Ümmî Sinan Divanı'nda arûzla yazılmış 145 manzumenin Kuşeyrî Risâlesi doğrultusunda fişlenip tasnif edilmesi neticesinde iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde tasavvufî ıstılahlar, ikinci bölümde ise sûfîlerin makâm ve hâlleri incelenmiştir. Divan'da tasavvufî ıstılahlar ve sûfîlerin hâlleri; bahr, dürr mevc, mey, kadeh gibi kelimelerin teşbih sanatıyla kullanılmasına vesile olarak klasik Türk edebiyatında bazı mecaz, alegorilerin oluşmasını sağlamıştır. Böylece sûfîlerin kendi aralarında kullandıkları dil, zaman içerisinde klasik edebiyatın mana derinliğine ulaşmasına katkıda bulunmuştur. Üstüner'in çalışmasında da tasavvufun özellikle klasik Türk edebiyatına genişlik verdiği üzerinde durulmaktadır (2008: 271).

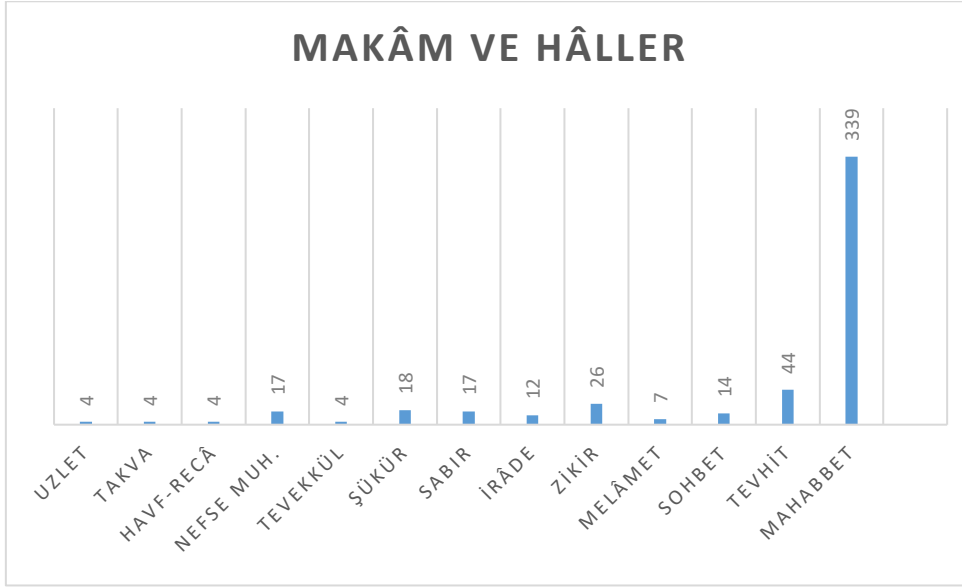
İncelenen tasavvufî ıstılah ve sûfîlerin makâmalarını bildiren bu ibarelerin mazharı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Nitekim yapılan başka bir çalışmada şairin şiirlerindeki din ve tasavvufun ele alınması da bunu göstermektedir (Karaduman, 2017: 35-54).

Tasavvuf klasik edebiyatın ana kaynaklarından. Bu sebeple şiirlerinde arı bir dil kullanan Ümmî Sinan Divanı'nda tasavvufu inceleyen bu çalışma ile klasik Türk edebiyatında sıklıkla geçen ıstılah, sûfîlerin makâm ve hâlleri genel hatlarıyla belirlenmiş olmaktadır. Ancak diğer risâleler ışığında başka mutasavvif şairlerin divanlarının da incelenmesi, o şairlerin ilâhî aşkı anlatan hislerinin bilim dünyasına kazandırılması alan çalışmalarının bakışını değiştirecektir.

Tablo 1.

Tablo 2.

5. Sonuç

Ümmî Sinan Divanı üzerinden klasik Türk edebiyatında tasavvuf konusunu ele alınan bu çalışma ile Divan'da sadece tevâcüd-vecd-vücûd, zevk-şirb ve mahv istilahlarnın geçtiği tespit edilmiştir. Bu istilahlardan tevâcüd-vecd-vücûd ummân, deniz; zevk-şirb kadeh, meyhâne, sâkî, câm, mey, aşk kelimeleriyle kullanılarak klasik Türk edebiyatında çeşitli teşbih ve mazmûnların oluşmasını sağlamıştır. Tablo 1'de de görüldüğü gibi Divan'da 42 beyitte tevâcüd-vecd-vücûd, 29 manzumede zevk-şirb, 19 beyitte mahv terimi geçmektedir. Zevk-şirb istilahnın mazharı Kur'ân'da beyan edilen on yedi ayettir (Sâffât, 37/45-46; Zuhruf, 43/71; Vâkı'a, 56/17-21; İnsân, 76/15; Nebe', 78/31-34; Gâşiye, 88/13-16). Mahv ise kaynağını Ra'd suresi 39. ayetten almaktadır. Bu istilahta *Ben gizli bir hazine idim. Bilinmek istedim ve halkı (varlık âlemlerini ve insanı) yarattım.* kutsî hadisi lafzî iktibasla verilmiştir.

Birinci bölümde iktibasın yanında Ümmî Sinan'ın zikrettiği bu terimler teşbih sanatıyla verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Divan'da 15 çeşit sûflerin makâm ve hâllerinin yer aldığı saptanmıştır. Bunlardan mahabbet deniz, kadeh kelimeleriyle birlikte yine aşk konusu ele alınarak geçmektedir. Bu sebeple mahabbet 339 beyitte en çok geçen sûflere özgü hâl olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunu 44 beyitle İslâm'ın özü kabul edilen tevhit izlemektedir. Zikir makâmı 26, şükür 18, nefse muhalefet ve kusurları hatırd tutma 17, sohbet 14, sabır 13, irâde 12, melâmet 7, uzlet, takvâ, havf-recâ ve tevekkül hâlinin ise 4 manzumede geçtiği gözlemlenmiştir.

Bu makâm ve hâllerin mazharı yine Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu makâm ve hâllerden on bir tanesinin dayandığı ayetler şöyledir:

Takvâ Şems, 91/7-9, havf-recâ Bakara, 2/40; Nahl, 16/51; Ankebût, 29/5; Zümer, 39/53, nefse muhalefet ve kusurları hatırd tutma Nazi'ât, 79/49, tevekkül Ma'ide, 5/11; İbrâhim, 14/12; Talâk, 65/3, şükür Bakara, 2/152; İbrâhim, 14/34; Nahl, 16/18, sabır Âl-i İmrân, 3/120; Enfâl, 8/46; Nahl, 16/96, 127; Meryem, 19/65; Lokman, 31/17, zikir Ahzâb, 31/41, melâmet Ma'ide, 5/54, sohbet Tevbe, 9/40, mahabbet Ma'ide, 5/54.

Edebî sanatlardan *Nur* ve *Nâs* surelerinden kısmî, lafzî iktibaslar yer almaktadır. Ayrıca *küntü kenzen* kutsî hadisi ve *Lâ fetâ illâ Ali, lâ seyfe illâ zü'l-fikâr* da alıntı yapılan hadislerdir. İktibasın yanında İranlı sûfî Mansûr, onun Ene'l-Hak sözü ve Hz. Alî'nin Murtaza lakabı telmihle verilmiştir. Böylece kişilerin mesleklerinin hayatlarına yansıdığı gerçeğinden hareketle Ümmî Sinan'ın bir tekke şeyhi olması sebebiyle de özellikle dinî ilimlere vakıf bir şair olduğunu anlıyoruz. Çünkü gerek iktibas gerek telmih sanatı fazlasıyla bilgi isteyen manaya dayalı sanatlardır. Bu sanatlar birer bilgin olan diğer divan şairlerinin de gerçekleştirdiği sanatlardır. Ancak bunların tasavvufî görüşü yansıtan istilah, sûflere özgü makâm ve hâlleri bildiren ibarelerle verilmesi; Ümmî Sinan Divanı'nı diğer divanlardan farklı kılmaktadır. Dolayısıyla Sinan Ümmî klasik Türk edebiyatının güzide divan şairi vasfını fazlasıyla hak eden bir şahsiyettir.

Sonuçta tasavvufî görüş; bilgi, duyuş, davranışları psikoloji ilminden daha geniş sınırlarda irdeleyerek latif duyguların yaşama uyarlama biçimidir. Bu özellikleriyle klasik Türk edebiyatında derin manalı, asırlarca unutulmayacak söyleyişlerin terennüm edilmesini sağlamıştır. Bunun güzel bir örneği olarak Ümmî Sinan Divanı'nı gösterilebilir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed (ö.1162/1749), *Keşfu'l-Hafâ ve müzilü'1-ilbas 'alâ mâ iştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*, I-II, Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis, thk. Yusuf b. Mahmud Elhac Ahmed, ts.
- Bilgin, A. (2012), "Ümmî Sinan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 42, İstanbul, s. 310.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. (2017). Ümmî Sinan Divanı. (31.03. 2020) <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>.
- Canım, R. (2009), "Sâkinâme" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul, s. 13.
- Ceyhan, S. (2007). "Remz" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, s. 559.
- Ceyhan, Â. (2011). "17. Asır Mevlevî Edebiyatında Bir Portre: Antalyalı Âdem Dede (1591-1653)", *Türkiyat Mecmuası*, 21, 141-166.
- Çağrı, M. (2012), "Tevekkül" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul, s. 2.
- Devellioğlu, F. (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 24. Baskı, Aydın, Ankara.
- Erdoğan Taş, M. (2018). *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul.
- Erkal, A. (2014). "Hayret'ten Divâne'liğe Divan Şiiri", *Turkish Studies*, 9/12, 215-234.
- Fırlalı, R. F. (1989), "Ali" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul, s. 371.
- Işık, E. (1995), "Fâtiha Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 12, İstanbul, s. 252-253.
- Karaduman, R. (2017). "Nebâtî'nin Şiirlerinde Din ve Tasavvuf", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 35-54.
- Kuşeyrî, A. (2019). *Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, (Çev: S. Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Levend, A. S. (1971). "Tasavvuf", *Türk Dili Yıllığı Belleten*, 159-194.
- Nalçacıgil Çopur, E. (2016). *16. Yüzyıl Mesnevilerinde Ayet ve Hadis İktibasları*, 1. Baskı, Uğur Tuna, İstanbul.
- Öngören, R. (2011), "Tasavvuf" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 40, İstanbul, s. 119.
- Öngören, R. (2013), "Zikir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul, s. 410.
- Öz, M. (2013), "Zülfikar" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul, s. 553.
- Özler, M. (2012). "Tevhid" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul, s. 18.
- Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 13. Baskı, Kapı, İstanbul.
- Râzî, F. (2008). *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, (Çev: S. Yıldırım, S. Kılıç, L. Cebeci, C. S. Doğru), Huzur Yayınevi, İstanbul.
- Sarıkcıoğlu, E. (2012), "Tevhid" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul, s. 22.
- Taslaman, C. (2020). *Big Bang ve Tanrı*, 26. Baskı, İstanbul, İstanbul.
- Tatçı, M. ve Kurnaz, C. (1998). *Ümmî Sinân Hayatı ve Şiirleri*, 1. Baskı, Akçağ, Ankara.
- TDV (2006), Kur'ân-ı Kerîm Meali, (2006), Yayın No: 451, Ankara.
- Topaloğlu, B. (1997). "Hamd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 15, İstanbul, s. 443.
- Uludağ, S. (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, Kabcacı, İstanbul.
- Uludağ, S. (1997), "Hallâc-ı Mansûr" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 15, İstanbul, s. 378.
- Uludağ, S. (1997), "Halvet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 15, İstanbul, s. 386.
- Uludağ, S. (2010), "Takvâ" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 39, İstanbul, s. 484.
- Uludağ, S. (2012), "Tevekkül" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul, s. 3.
- Uludağ, S. (2012), "Tevhit" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul, s. 21-22.
- Uludağ, S. ve Eraydın, S. (1995), "Erbaîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 11, İstanbul, s. 270.
- Üstüner, K. (2008). "XIV. ve XV. Yüzyıl Divanlarında Tasavvuf", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, XXVI/II, 271-294.
- Yavuz, Y. Ş. (1997), "Hakka'l-Yakîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 15, İstanbul, s. 203.
- Yılmaz, M. (2013). *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler Ansiklopedik Sözlük*, 1. Baskı, Kesit, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).